

Edukacja środowiskowa z legendą Jana Kochanowskiego

Education in the social environment with the legend of Jan Kochanowski

Key words: education in the social environment, social pedagogy, cultural heritage, Jan Kochanowski, identity, social competences, social capital.

Abstract: The article presents the innovations of education in the social environment of the cultural institution of the Zwoleń powiat, which was the birthplace of Jan Kochanowski. Projects of socio-cultural and intercultural animation, inclusion and social integration inspired by the work and ties of Jan Kochanowski with the region were presented. They are aimed at shaping new competences and social capital of developing cooperation networks at the local, regional, national and international level.

Słowa kluczowe: edukacja środowiskowa w działaniu, pedagogika społeczna, dziedzictwo kulturowe, ziemia Jana Kochanowskiego, tożsamość, kompetencje społeczne środowiska, kapitał społeczny.

Streszczenie: Artykuł przedstawia innowacje edukacji w środowisku społecznym instytucji kultury powiatu zwoleńskiego, który jest ziemią rodzinną Jana Kochanowskiego. Przedstawiono projekty animacji społeczno-kulturalnej i międzykulturowej, włączenia i integracji społecznej inspirowane twórczością i związkami Jana Kochanowskiego z regionem. Ukierunkowane są one na kształtowanie nowych kompetencji i kapitału społecznego rozwijających się sieci współpracy na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym.

Wprowadzenie

Współczesnego człowieka – istotę społeczną, jego środowisko bliższe i dalsze charakteryzuje szybkie tempo zmian wszystkich sfer życia i pracy powodowanych rozwojem technologii i techniki, środków komunikacji, procesów globalizacji, zmianami środowiska naturalnego, klimatu, stosunków społecznych. Zmiana jest jedynym stabilnym znakiem współczesnego postmodernistycznego i ponowoczesnego świata: wiedzy, sztucznej inteligencji, robotyzacji, cyfryzacji, biotechnologii, innowacji, kreatywności i edukacji w ciągu całego życia.

Zmiany treści pracy, a nawet „przewidywany koniec pracy” w tradycyjnym rozumieniu (Drucker, 1994), osłabienie więzi społecznych wobec szybkiego tempa życia rodzi samotność, problemy z tożsamością. Dążenie do sukcesu i kariery zawodowej za wszelką cenę, wzrost egocentryzmu, powoduje swoje „odspołecznienie” człowieka, grupy, społeczności (Mendel, 2019). Prawie globalna, powszechna komunikacja paradoksalnie ogranicza więzi społeczne

do coraz mniejszych kręgów rodziny, środowiska pracy i zamieszkania. Świat, społeczeństwa, społeczności nie są wolne od globalnych i lokalnych sprzeczności, nierówności, konfliktów i wojen.

Niezgodę na zastany świat: podziałów, indywidualizmu i dezintegracji, nierówności, biedy z „cieniami zamkniętego świata” odnajduję w encyklice *Fratelli Tutti / O braterstwie i przyjaźni społecznej. Przemyśleć i stworzyć otwarty świat* proponuje Papież przywracając *sens solidarności i braterstwa, przez lepszą politykę, dialog i przyjaźń społeczną*, wyrażając sprzeciw *wobec wojny i globalizacji obojętności*. (Papież Franciszek, 2018).

Współczesne strategie rozwoju Unii Europejskiej: *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* (Europa 2020, 2010) i *Projekt Umowy Partnerstwa dla realizacji 6 celów polityki spójności na lata 2021–2027 w Polsce (Projekt, 2020)*, zakładają rozwój kapitału intelektualnego (w tym społecznego) oraz programy włączenia społecznego, silniejszy wymiar społeczny, rozwój lokalny kierowany przez społeczność. Światowy raport UNESCO na temat edukacji 2020: *Włączenie i edukacja: dla wszystkich, bez wyjątku*, zwraca uwagę, że tożsamość, pochodzenie społeczne i możliwości definiują szanse edukacyjne a mechanizmy dyskryminacji, stereotypizacji i stygmatyzacji są podobne dla wszystkich uczących się zagrożonych wykluczeniem społecznym (Azoulay, 2020, s. 8).

Widoczna jest zatem potrzeba stwarzania przez pedagogikę możliwości wskazania dróg budowania, często odnajdowania humanistycznej wspólnoty (Sobecki, 2010). W tym kontekście wydaje się celowe rozpatrzenie dobrych praktyk edukacji nieformalnej środowiskowej w projektach pracy środowiskowej: włączenia społecznego, integracji i aktywizacji prowadzonych przez organizacje społeczne w powiecie zwoleńskim. Przedstawię analizę edukacji środowiskowej, nieformalnej w działaniu w aspekcie popularyzacji poezji, kultywowania pamięci, legendy Wielkiego Poety Jana Kochanowskiego w jego małej ojczyźnie (kolebka, dom i grób), które inspirują procesy integracji, rozwoju więzi społecznych, budowanie lokalnej wspólnoty.

Analizując konkretne projekty pracy środowiskowej: animacji, organizacji, edukacji w środowisku lokalnym, poszukuję mechanizmów, narzędzi i metod przetwarzania środowiska, zmiany społecznej ukierunkowanej na rozwój sił ludzkich, kompetencji i kapitału społecznego środowiska lokalnego.

Ramy teoretyczno-metodyczne

Analizy stanu i zmian społeczności lokalnej będą odniesione do podstawowych teorii pedagogiki społecznej: zmiany społecznej, środowiska społecznego, tożsamości jednostki i środowiska, sił ludzkich, animacji społeczno-kulturowej, komunikacji społecznej. Przypomnę kilka funkcji pedagogiki społecznej w odniesieniu do środowiska lokalnego, jak: profilaktyka społeczna, pomoc, kom-

pensacja społeczna, opieka, ratownictwo. X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny (18-20 września 2019 obradował pod hasłem: *Pedagogika i edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii* (Madalińska-Michalak, Wiłkomirska, 2019). Zwiększa się zainteresowanie pedagogiki społecznej zmieniającymi się społecznościami lokalnymi. VI Zjazd Pedagogów Społecznych (17–18 września 2018) obradował w Poznaniu pod hasłem przewodnim: *Pedagogika zaangażowana wokół inicjatyw i ruchów społecznych z przesłaniem: Tego świata nie możemy zostawić, jakim jest* (www.zps.edu.pl). **Pedagogika społeczna** dzisiaj, chociaż w radykalnie innych warunkach kontynuuje, rozwija koncepcje wrażliwych i zaangażowanych twórców: Heleny Radlińskiej, Aleksandra Kamińskiego, Ryszarda Wroczyńskiego, Stanisława Kowalskiego podejmując: *problemy środowiska, środowiskowej pracy pedagogicznej, sił społecznych, animacji i edukacji środowiskowej, doprecyzowują przedmiot badań pedagogiki społecznej, wydobywając środowisko jako jej zasadniczą kategorię pojęciową i problem badawczy* (Sroczyński, 2007) Jest więc i dzisiaj środowisko pedagogiki społecznej: Tadeusz Pilch, Maria Mendel, Mikołaj Winiarski zaangażowane w rozwiązywanie problemów społecznych, poszukiwania uwarunkowań przekształcania środowiska, włączenia społecznego, rozwoju sił ludzkich (Winiarski, 2017).

Współczesne rozumienie starego paradygmatu **uczenia się w ciągu całego życia** staje się podstawą strategii rozwoju osobowości, organizacji, społeczności, społeczeństwa, a także pokonywania kryzysów, rozwiązywania problemów ekonomicznych, społecznych i politycznych, przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, w tym wykluczeniu cyfrowemu. Społeczne aspekty celów edukacji potwierdzają znane 4 filary edukacji XXI wieku przyjęte przez Komisję UNESCO pod przewodnictwem J. Delorsa, czyli *uczymy się*: – *aby wiedzieć*, – *aby działać*, – *aby żyć wspólnie*, *uczyć się współzycia z innymi*, – *aby być* (Delors, 1998). Wydaje się zasadne przywołanie współczesnych koncepcji uczenia się w odniesieniu do rozwoju komputerów i technologii informatycznych (Szpunar, 2015; Meger, 2006), od podstaw teoretycznych przekazu informacji C.E. Shanona, poprzez koncepcję behawioryzmu (bodziec – zmiana zachowania, pasywne myślenie) B. Skinera, kognitywizm (aktywne myślenie) J. Piageta, konstruktywizm (samodzielne konstruowanie wiedzy) J. Piageta, L. Wygotskiego, J.S. Brunera do integrujących ww koncepcje w idei konektywizmu (współwiedza) G. Siemensa. **Konektywizm** jako współczesny model uczenia się w epoce cyfrowej z wykorzystaniem zasobów wiedzy poza uczącym się (ludzie, bazy danych, sieci), krytyczne myślenie, efekt synergii z dostrzegania powiązań między obszarami wiedzy, a więc sami poznaliśmy i wiemy, gdzie odnaleźć informacje na konkretny temat (Siemens, 2005; Szpunar, 2015). Edukacja ma więc charakter ciągły, ustawiczny i *holistyczny* (*3W: whatever – whenever – wherever*), *gdy uczymy się: robiąc cokolwiek, w każdej chwili, gdziekolwiek jesteśmy* (Gregorczyk, 2012). Ewolucja edukacji w kierunku wzrostu znaczenia uczenia się kosztem nauczania oraz edukacji nieformalnej, kosztem edukacji formalnej i pozaformal-

nej jest powszechnie odnotowanym zjawiskiem, a M. Malewski określa zmiany jako *zwrot paradygmatyczny w andragogice* (Malewski, 2010)

Zmiany cywilizacyjne, do których odwołuję się we wprowadzeniu, wg wielu badaczy powodują rozkład społeczności lokalnych, zmierzch lokalizmu. Jesteśmy świadkami zmierzchu czy rewitalizacji lokalnych środowisk wiejskich? W wielu definicjach **społeczności lokalnej** (lokalne środowisko społeczne) w literaturze przedmiotu *występują na ogół trzy elementy: terytorium, interakcje społeczne i więź psychiczna, wyrażająca się w poczuciu wspólnoty z ludźmi (jednostkami i grupami) zamieszkującymi określone terytorium, a także w szczególnym stosunku (często bardzo emocjonalnym) postrzeganym jako nasze wspólne miejsce* (Szacka, 2003, s. 229)

Praca środowiskowa, przetwarzanie środowiska metodami pracy społeczno-wychowawczej; animacji społeczno-kulturalnej, organizowania, edukacji środowiskowej, pracy grupowej, pracy z indywidualnym przypadkiem (Pilch, Bauman, 1995) to działania dla społeczności lokalnej (nie tylko) w jej środowisku i ze środowiskiem, opierające się głównie na inicjowaniu konkretnych przedsięwzięć – **projektów, a więc rozwiązywaniu problemów – zaspokojenia potrzeb społecznych w pracy grupowej** siłami własnego środowiska (Rymsza, 2014), to jest typowych projektów edukacyjnych jako efektywnych współczesnych metod uczenia się. Pracę środowiskową w tym opracowaniu rozpatruję więc jako specyficzną formę **nieformalnej edukacji środowiskowej** (*community education, local education*) w działaniu z udziałem ludzi w praktyce społecznej, **projektów edukacyjnych** aktywizacji społeczności lokalnej i działaniach społecznych wspomagających rozwój środowiska lokalnego; lub organizowania społeczności lokalnej wokół zadań społeczno-wychowawczych, socjalnych i kulturalnych. A więc ukierunkowana nieformalna edukacja środowiskowa w działaniu we wszystkich formach pracy środowiskowej to *ogół wpływów na rozwój jednostki i grup ludzkich, aby stały się twórczymi i świadomymi członkami wspólnoty* i inspiratorami zmiany społecznej (Skrzypczak, 2020).

W każdej formie uczenia się uzyskuje się **efekty uczenia się aktualnie** definiowane w formie: wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych. Za Dariuszem Rosińskim przywołam model kształtowania **kompetencji społecznych** Helen Haste: formowanie tożsamości – kim była, jest i staje się osoba, narracje – indywidualne opisy rzeczywistości, pozycjonowanie–interakcje społeczne, skuteczność – wywieranie wpływu (Rosiński, 2007). Zwrócę uwagę na *interaktywny model kompetencji społecznych* Anny. Matczak warunkujący zachowania w sytuacjach: intymnych, eksplozji społecznej, wymagających asertywności (Martowska, Matczak, 2013). Według Zintegrowanego Systemu Kwalifikacji i Polskich Ram Kwalifikacji termin **kompetencje społeczne** to zestaw efektów uczenia się, *zdolność kształtowania własnego rozwoju oraz autonomicznego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu zawodowym i społecznym z uwzględnieniem etycznego postępowania* (www.zsk.gov.pl) (Sławiński, 2018, s. 8), roz-

patrywanych w następujących kategoriach opisowych: tożsamości, współpracy, funkcjonowania społecznego, kultury komunikowania się, odpowiedzialności.

Większość autorów rozpatruje kompetencje społeczne w odniesieniu do jednostki w naszym opracowaniu podejmiemy próbę zdefiniowania, identyfikacji i rozwoju **kompetencji społecznych lokalnego środowiska**. Rozbudowując, rozwijając kompetencje społeczne zwiększamy kapitał intelektualny człowieka, grupy, środowiska, w tym głównie kapitał społeczny.

Nie podejmując dyskusji o poszczególnych koncepcjach teoretycznych **kapitału społecznego** zwrócę uwagę na opracowania: P. Bourdieu – dostęp do zasobów, trwała sieć oraz dobro prywatne, J. Coleman – czynnik ułatwiający działanie, więzi, obowiązku i oczekiwania wzajemności, kanałów informacyjnych, norm społecznych, dobra publicznego, F. Fukuyama – kluczowa rola stowarzyszeń, demokracja, społeczeństwo obywatelskie, R. Putnam – budowanie sprawnej demokracji (zaufanie, normy i zaangażowanie społeczne, kapitał społeczny: spajający i pomostowy), A. Bowling – wszelkie formy więzi oparte na zaufaniu i wzajemności, ułatwiające współpracę i produktywność. W opracowaniu za T. Kazimierzakiem będę kierować się następującym określeniem kapitału społecznego: *zasób jednostek, którego źródłem są sieci ich powiązania, po którym krążą: dobra symboliczne (informacje, wartości, idee, i inne), materialne (rzeczy, pieniądze), i emocje (aprobata, szacunek, sympatia). Cechą szczególną jest to, iż pozwala on swoim dysponentom osiągnąć cele, które samotnie nie byłyby zrealizowane lub wymagałyby wyższych kosztów. Nie jest więc dobrem publicznym tylko klubowym dla powiązanych sieciami* (Kazimierzak, 2007, s. 47). W perspektywie sieciowej będziemy rozpatrywać za metodologią GUS kapitał społeczny formalny – stowarzyszeniowy i nieformalny sąsiedzko-towarzyski uwzględniając powiązania horyzontalne i wertykalne, a więc kapitał spajający – wewnątrz środowiska i pomostowy oddziaływania, relacje z zasobami zewnętrznymi (Mandrysz, 2014).

W relacjonowanych badaniach podejmuję próbę rozwiązania **następujących problemów badawczych**: Jaki jest stan edukacji środowiskowej lokalnych stowarzyszeń? Jaki jest wpływ twórczości i legendy (patronatu) Jana Kochanowskiego na pracę środowiskową w jego ziemi rodzinnej? Jakie kompetencje i jaki kapitał społeczny środowiska lokalnego kształtują stowarzyszenia?

Przedmiot badań: praca i edukacja środowiskowa, projekty stowarzyszeń lokalnych (Stowarzyszenie Oświatowe Sycyna, Uniwersytet Trzeciego Wieku im. Jana Kochanowskiego w Zwoleniu, Stowarzyszenie Dziedzictwo i Rozwój) popularyzujące poezję i upamiętniające Jana Kochanowskiego w jego małej ojczyźnie w latach 2019–2021. **Teren badań**: obszar działania ww. stowarzyszeń: wieś Sycyna, gmina i powiat zwoleński (Bednarczyk, 2019), obszar działania SDiR, 11 gmin i powiatów: zwoleńskiego, lipskiego i radomskiego (Banasik, 2009). **Sytuację edukacyjną** badanych środowisk wsi i małych miast w okresie

transformacji, przełomu XX i XXI wieku, przed zbliżającą się integracją z Unią Europejską charakteryzowała: nierównomierna, ale przyspieszona cyfryzacja i upowszechnienie telefonów komórkowych, bieda, wysokie bezrobocie, niemoc, postępująca marginalizacja, brak wiary w sens jakiegokolwiek społecznego działania, z jedyną nadzieją i oczekiwaniem poprawy losu głównie dzieci poprzez edukację.

Zastosowano następujące **metody i techniki badawcze**: obserwacja uczestnicząca, monografia naukowa, analiza dokumentów, metoda indywidualnych przypadków, oceny, opinie ekspertów. Szczególną rolę upatrujemy w edukacyjnych badaniach w działaniu – metodologii Partycypatory Action Research, materiałach organizowanej przeze mnie konferencji naukowej: *Innowacje edukacji środowiskowej z legendą Jana Kochanowskiego* (Sycyna, 25.07.2022), wystąpieniach referentów przedstawiających pracę środowiskową i projekty stowarzyszeń. Warto pamiętać, że Muzeum Jana Kochanowskiego w Czarnolesie (1961), pomnik Jana Kochanowskiego w Zwoleniu (1961), pomnik Jana Kochanowskiego w Sycynie (1980), nekropolia Jana Kochanowskiego w Zwoleniu powstały z inicjatywy i przy ogromnym zaangażowaniu lokalnych społecznych i obywatelskich komitetów. Przed rokiem 2000 w powiecie zwoleńskim działały dwa stowarzyszenia lokalne: Towarzystwo Miłośników Poezji Jana Kochanowskiego Renesans i Towarzystwo Miłośników Miasta Zwolenia im. Jana Kochanowskiego inspirujące pracę środowiskową analizowanych nowych stowarzyszeń. Przedstawię analizę nieformalnej edukacji środowiskowej w innowacyjnych projektach integracji i aktywizacji społecznej lokalnych środowisk, odkrywając pedagogiczne konteksty pracy środowiskowej w rozwoju kompetencji i kapitału społecznego jako podstawy zmiany społecznej w budowaniu wspólnoty.

Praca środowiskowa, rozwój wspólnoty jako idea edukacyjna Stowarzyszenia Oświatowego Sycyna

Zamysł realizacji takiej idei w rozwoju, rewitalizacji społeczności lokalnej wsi stał u podstaw powstania i organizacji SO Sycyna. Wydawało się, że połączenie potencjału naukowego, nowych technologii społecznych z potencjałem wsi, jej tradycją – symbolem Jana Kochanowskiego może stworzyć **efektywne laboratorium innowacji społecznych** – przestrzeń instytucjonalną w pracy środowiskowej. Zakładałem działania integrujące samą społeczność wsi, a więc rozwój kapitału społecznego spajającego, jak również głównie otwarcie na zasoby zewnętrzne: regionalne, krajowe i międzynarodowe, czyli rozwój kapitału społecznego pomostowego. Taki plan wymagał niebywałego rozwoju kompetencji społecznych środowiska lokalnego kształtowanych w efektywnej społecznej edukacji środowiskowej w projektach integracji społecznej. W statucie zapisano: SO Sycyna realizuje swoje cele poprzez: **x. Ścisłą współpracę z organizacjami społecznymi, samorządami, środowiskami i instytucjami nauki,**

edukacji, kultury oraz regionalnymi, gospodarczymi, sportowymi i innymi w kraju i za granicą. **x.** Kształcenie, dokształcanie i doskonalenie nauczycieli, rolników, pracowników administracyjnych i innych grup zawodowych i społecznych. **x.** Organizowanie kolonii, obozów, turystyki, czasu wolnego, wystaw, pokazów, odczytów, dyskusji, sympozjów, seminariów, konferencji naukowych krajowych i międzynarodowych. **x.** Prowadzenie innej działalności społecznej, badawczej, wdrożeniowej, naukowej, oświatowej, kulturalnej, wydawniczej, gospodarczej, **x.** Powołanie wyspecjalizowanych organów i instytucji: naukowych, oświatowych, regionalnych, kulturalnych i wydawniczych oraz jednostek gospodarczych. Wspomaganie szkół, stowarzyszeń, instytucji zgodnie z celami stowarzyszenia (www.sycyna.pl).

Podstawową formą realizowanej pracy środowiskowej (edukacji nieformalnej w działaniu) we wszystkich przejawach **jest metoda organizowania środowiska**, planowe wywoływanie zmian, wspieranie społecznej aktywności, oddziaływanie procesualne i uporządkowane (Bąbska, Rymśa, 2014). Przyjęto strategię organizowania: konsensusu i współdziałania, edukacyjno-perswazyjną dla mobilizowania ludzi i instytucji. SO Sycyna stosowała następujące narzędzia organizowania środowiska lokalnego i zasobów wewnętrznych; stowarzyszenia, porozumienia, sieci formalne i nieformalne, partnerstwa projektowe: lokalne, krajowe i międzynarodowe, instytuty społeczne i grupy społeczności lokalnej, wolontariat, kampanie społeczne, wydarzenia lokalne, rzecznictwo w interesie społecznym.

SO Sycyna działa od 1999 roku, skupia 61 członków i około 100 sympatyków: rolników, nauczycieli, pracowników administracji, nauki i kultury z wyspecjalizowanymi zespołami: Pracownia Badań i Doradztwa, Akademia Kultury – Wszechnica Oświatowa, Wiejski Ośrodek Wspierania Aktywności Społecznej. **Zarząd:** Henryk Bednarczyk – prezes, wiceprezysi: Marianna Gajowiak, Mateusz Sałbut, Teresa Pluta – skarbnik, Grzegorz Stawarz – sekretarz. **Komisja Rewizyjna:** Waldemar Urbański – przewodniczący, Mirosław Bąk, Zdzisław Domagała, Włodzimierz Piskorek.

Potencjał społeczny wsi w 2000 roku, instytucje, z którymi natychmiast podjęto współpracę: Publiczna Szkoła Podstawowa, filia Biblioteki Gminnej, Ochotnicza Straż Pożarna, Sołtys i Rada Sołecka, Rada Parafialna w Jasieńcu Soleckim. Potencjał gospodarczy drobnych gospodarstw rolnych i ponad 200 gospodarstw towarowych, 3 sklepy z piekarnią, 3 mikroprzedsiębiorstwa usługowe, dobra komunikacja ze Zwoleniem, Lipskiem, Radomiem i Lublinem, 715 mieszkańców, wysokie bezrobocie (Bednarczyk, 2019).

A) Organizowanie środowiska, projekty włączenia społecznego. Działania organizacyjne poprzedzała **informacja i komunikacja** ze społecznością wsi; ogólne zebrania wiejskie, plakaty informujące o planowanych wydarzeniach, przekazywane od domu do domu kartki z informacjami, bezpłatna gazeta

wiejska „Wieści Sycyny”, później komunikacja sms, pocztą elektroniczną, strona internetowa www.sycyna.pl Organizowanie środowiska wsi: Chór Sycyna-KGW, Sycyniaczki – Biblioteka, Koło Wędkarzy – Rada Sołecka. Inicjowanie i wspieranie tworzenia nowych stowarzyszeń lokalnych: Towarzystwo Przyjaciół Czarnolasu, Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Kazanowskiej, Zwoleński Uniwersytet Trzeciego Wieku, Stowarzyszenie Nasz Jasieniec, Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Gardzienice Kolonia, a także stowarzyszeń, partnerstw, porozumień i sieci współpracy regionalnych i krajowych: Stowarzyszenie Dziedzictwo i Rozwoj, Sieć E-Sycyna, Porozumienie Zwoleńska Sieć, Współpracy, Karta Porozumienia Szkół i Instytucji im. Jana Kochanowskiego, sieci i partnerstw międzynarodowych: Niemiecki Związek Uniwersytetów Ludowych – VV, European Association for the Education of Adults, Educate Generation, partnerstwa projektów międzynarodowych.

B) Edukacja informatyczna, społeczna sieć komputerowa E-Sycyna. Nasze przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu to ułatwienie publicznego dostępu do komputera i internetu oraz edukacja informatyczna. Już w 2004 r. nasza sieć liczyła 81 komputerów w 51 e-punktach w 44 miejscowościach powiatu zwoleńskiego. Codziennie przed komputerami zasiadało 500–700 osób. Powstały Gminne Centra Informacji wyposażone w pracownie komputerowe w gminie Zwoleń i w gminie Kazanów – granty MPiPS. Zrealizowaliśmy wspólnie z powiatem zwoleńskim i gminami projekty POIG e-inclusion: *Partnerstwo dla społeczeństwa informacyjnego – przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu w gminach powiatu zwoleńskiego (2011–2013)* oraz *Internet oknem na świat dla mieszkańców powiatu zwoleńskiego (2014–2015)*. Łącznie uczniowie, dorośli, w tym niepełnosprawni, otrzymali około 1500 komputerów z drukarkami i opłacone korzystanie z internetu na pięć lat. Wszyscy ukończyli kursy: *Podstawy obsługi komputera* i *Technologie informatyczne (z elementami elearningu)*. Nauczyciele (34 osób) szkół podstawowych, gimnazjum i ponadpodstawowych, których uczniowie uczestniczyli w projekcie, ukończyli kurs: *Technologie informatyczne w procesie kształcenia*. W projekcie europejskim: *Promowanie korzystania z technologii cyfrowych wśród osób starszych – Living Memory, MEVA, e-Learning* odnotowujemy innowacje międzynarodowego i międzypokoleniowego wspólnego uczenia się obsługi komputera wnuczków i dziadków.

C) Tożsamość i potencjał społeczny, monografie małych ojczyzn – Biblioteka Sycyńska. Opracowanie monografii małych ojczyzn to projekt integracji społecznej lokalnego, licznego zespołu autorskiego, opracowania koncepcji, zbierania materiałów, żmudnego opracowania i konsultacji. Okazało się, że mimo białych plam, pustki, są ludzie, ich historia i pamięć miejsca. Przedstawialiśmy historię, ale i potencjał społeczny, sylwetki współczesnych mieszkańców. Monograficzna seria wydawnicza „Biblioteka Sycyńska” – to dzisiaj 63 tomy, w tym 21 monografii miejscowości, gmin, powiatów, 5 tomów to dzieła związanych z regionem Jana Kochanowskiego, Marii Konopnickiej,

Bolesława Leśmiana, Wacława Karczewskiego, Adolfa Dygasińskiego, Jacka Malczewskiego, 14 tomów raportów z badań, 20 debiutów literackich. Ukazało się również 35 publikacji z działalności Stowarzyszenia w innych wydawnictwach oraz 2 filmy i wiele publikacji w prasie. Strona SO Sycyna www.sycyna.pl odnotowuje rocznie około 60 000 odwiedzających. Omawiane projekty wydawnicze budowały nowe relacje, więzi, przekazywano wiedzę o własnym środowisku, budowano tożsamość lokalną, upodmiotowiały środowisko, kształtowały nowe kompetencje i kapitał społeczny środowiska lokalnego wsi.

D) Edukacja pozaformalna, kursy, warsztaty seminaria. Zrealizowano 47 przedsięwzięć edukacyjnych, w których uczestniczyło 2970 uczniów i dorosłych w następujących formach kształcenia: kursy, warsztaty, wycieczki dydaktyczne, wyjazdy studyjne projekty, a także studia podyplomowe, seminaria doktoranckie oraz seminaria i konferencje naukowe (41).

E) Animacja społeczno-kulturalna i międzykulturowa. Projekty animacji to nie tylko zachęcanie do uczestnictwa, lokalna oferta, ale również środki stabilizacji i pielęgnacji aktywności środowiska, przestrzeń do innowacji i realizacji nowych, wyłaniających się liderów. Wymienię przykładowe przedsięwzięcia również z misją nieformalnej edukacji: wizyta Aleksandra Kwaśniewskiego Prezydenta RP, *Dni Sycyny* w ramach *Dni Jana Kochanowskiego*, *Przeglądy Dorobku Artystycznego Klubów Seniora Ziemi Radomskiej*, spotkania środowiskowe, zabawy ludowe.

F) Edukacja międzykulturowa: projekty europejskie, wyjazdy studyjne, zagraniczni artyści w Sycynie *Spotkania europejskich kultur ludowych na ziemi Jana Kochanowskiego*. Projekt: *Educate Generation* – edukacja międzykulturowa zróżnicowanych środowisk w 6 krajach UE, opracowanie, prezentacja zapisów dokumentujących: przyrodę i zabytki, historię i dzień dzisiejszy, tradycje ludowe, obrzędy, tańce, przygotowanie tradycyjnych dań, a także wymianę doświadczeń uczenia się dorosłych.

Towarzystwo Przyjaciół Czarnolasu

Towarzystwo powstało z inicjatywy przedsiębiorców, nauczycieli, mieszkańców i związanych z działalnością Muzeum Jana Kochanowskiego. Zostało zarejestrowane w KRS 7 czerwca 2004. Zacytuję idee i cele działania zapisane w statucie:

Celem stowarzyszenia jest wspieranie miejscowego środowiska w tym w szczególności: 1) wspieranie społecznej aktywności obywateli w tym między innymi takich grup społecznych jak dzieci, młodzież, seniorzy, bezrobotni rolnicy oraz inne grupy społeczne wymagające wsparcia; 2) wspieranie dobroczynności i działań humanitarnych; 3) ochrona dziedzictwa kulturowego (ochrona obiektów historycznych, nagrobków i dokumentów); 4) działanie na rzecz bezpieczeństwa obywateli; 5) wspieranie działalności oświatowej, kulturalnej i sportowej; 6) promocja regionu i środowiska; 7) popularyzacja gospodarki ekologicznej i gospodarstw

agroturystycznych. 8) ścisła współpraca z samorządem lokalnym i innymi organizacjami społecznymi (www.ekrs.ms.gov.pl). **Zarząd:** prezes – Justyna Mierzejewska-Figura, wiceprezesi: Krzysztof Kalinowski, Damian Ratajski, skarbnik – Zbigniew Wołyński, członkowie: Karol Budzisz, Paweł Mierzejewski. Prezesem zarządu I kadencji był Stanisław Bartosiewicz. Stowarzyszenie prowadzi bardzo aktywną działalność społeczną i kulturalną w swojej miejscowości, gminie Policzna i powiecie zwoleńskim. Znakiem rozpoznawczym Czarnolasu jest znany zespół ludowy Sobótka. Miejscowość i stowarzyszenie oraz zespół są często opisywani w literaturze regionalnej, np. w monografii Januszewicz E. (red.), (2004), *Policzna: by czas nie zaćmił i niepamięć*, SO Sycyna. Towarzystwo uczestniczy w przedsięwzięciach Muzeum Jana Kochanowskiego, *Dniach Jana Kochanowskiego*, współorganizując z gminą Policzna Sobótka Czarnoleskie, oraz *Powiatowych Dożynkach*, *Festiwalu Produktów Regionalnych*, *Przeglądach Dorobku Artystycznego Klubów Seniora Ziemi Radomskiej*, *spotkaniach środowiskowych*.

Stowarzyszenie Nasz Jasieniec

Zostało zarejestrowane 07.05.2015 r. Nasz Jasieniec to wieś Jasieniec Solecki sąsiednia wieś na południe Sycyny, siedziba wspólnej parafii pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. W statucie określono następujące cele działania: 1. *Aktywizowanie i integrowanie środowiska lokalnego*. 2. *Budowanie świadomości obywatelskiej*. 3. *Wspieranie rozwoju kulturalnego i oświatowego*. 4. *Działania mające na celu promowanie walorów turystycznych sołectw*. 5. *Rozbudowa bazy kulturalno-rekreacyjno-sportowej*. 6. *Działanie na rzecz upowszechniania aktywnego wypoczynku mieszkańców*. 7. *Inicjowanie i wspieranie działań na rzecz profilaktyki i rozwiązywania problemów społecznych*. 8. *Prowadzenie współpracy z organizacjami pozarządowymi*. 9. *Wspieranie edukacji ekologicznej, aktywności proekologicznej mieszkańców oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego*. 10. *Prowadzenie działalności wychowawczej dzieci i młodzieży*. 11. *Promowanie zdrowego stylu życia oraz podejmowanie inicjatyw w zakresie kultury fizycznej i sportu*. 12. *Pomoc i wsparcie najbardziej potrzebującym mieszkańcom sołectw* (www.ekrs.ms.gov.pl).

Zarząd: Marcin Liberadzki – prezes, wiceprezesi: Marcin Gregorczyk, Kamil Karol Rywacki, skarbnik – Emilia Grzeszczyk, sekretarz – Piotr Mirosław Grzeszczyk. **Komisja Rewizyjna:** Andrzej Jasik, Katarzyna Rywacka, Łukasz Bielec. Wieś, parafia jest opisana w trzech monografiach: W. Bara Kapciak (2021), *Parafia Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Jasieńcu Soleckim 1821–1921–2021*, Parafia w Jasieńcu Soleckim, SO Sycyna, W. Bara Kapciak (2012), *Jasieniec Solecki. Fakty i ludzie*, Biblioteka Zwoleńska im. dr. Jana Pawłowskiego, Zwoleń. W. Bara Kapciak (2009), *Barycz i okolice. Okruchy historii*, Biblioteka Zwoleńska im. dr. Jana Pawłowskiego, Zwoleń. Stowarzyszenie tworzą młodzi wykształceni i dobrze prosperujący mieszkańcy Jasieńca Soleckiego. W krótkim czasie z inspiracji Stowarzyszenia gmina Zwoleń opracowała dokumentację

przestrzeni, centrum aktywności i rekreacji. Członkowie stowarzyszenia, często rodziny wielopokoleniowe, tańczą i śpiewają na spotkaniach środowiskowych, organizują orszaki Trzech Króli, występują na uroczystościach religijnych, uczestniczą w przedsięwzięciach biblioteki i szkoły, współpracują z okolicznymi stowarzyszeniami.

Zwoleński Uniwersytet Trzeciego Wieku w lokalnym środowisku społecznym

Stowarzyszenie zostało zarejestrowane w KRS 24 stycznia 2008 roku, a pierwszy inauguracyjny wykład odbył się 12 listopada 2007 roku. Inicjatorami powstania Uniwersytetu byli: Bogusława Jaworska – Burmistrz Zwolenia, Natalia Anna Wieczerzyńska – Dyrektor Domu Kultury, Marianna Mendyk, pierwsza Prezes ZUTW i Henryk Bednarczyk, Prezes SO Sycyna. Cele stowarzyszenia: – *zwiększenie aktywności życiowej i zaradności osobistej osób starszych oraz niepełnosprawnych, – zachowanie i zwiększenie intelektualnej, psychicznej i fizycznej sprawności członków, – propagowanie wiedzy, kultury, zdrowia, zasad kulturalnego współżycia społecznego, dobrych obyczajów oraz idei kształcenia się przez całe życie, promowanie aktywnych form spędzania wolnego czasu i zdrowego stylu życia, aktywności intelektualnej i fizycznej, aktywnego udziału w życiu społecznym i politycznym – umożliwienie i ułatwienie dostępu do zdobyczy nowoczesnej nauki i techniki* (www.ekrs.ms.gov.pl) W Uniwersytecie zrzeszonych jest około 100 członków. Są wykłady, prelekcje, warsztaty z różnych dziedzin wiedzy – historii, literatury, filozofii, etyki, geografii, medycyny, kultury, żywienia – kilkanaście projektów podtrzymywania tradycji narodowej, a także *Bezpieczny Senior, Inwestuj w zdrowie i kulturę*. Seniorzy otrzymali szansę samorealizacji i rozwoju, uzyskali nowe kompetencje. Pracę społeczną organizuje **Grupa artystyczna Zwoleniaki** powstała w 2008 roku i przedstawia cyklicznie na Imieninach Pana Jana spektakl: *Janowi Kochanowskiemu My Współcześni*. W 593 rocznicę nadania praw miejskich Zwoleniowi – *Narodziny Naszego Miasta*, zespół Zwoleniaki wystawił *Pasje twórcze artystów Zwolenia*. Na *Ogólnopolskich Juwenaliach Trzeciego Wieku i Senioraliach* w Warszawie Zwoleniaki zdobyli Grand Prix w kategorii teatr oraz I miejsce w kategorii tańiec. Uczestniczy w *Dniach Kolbergowskich* w Przysusze oraz *Festiwalu Tańca Seniorów* w Skarżysku-Kamiennej. Członkowie **sekcji malarskiej** z liderką Wiesławą Kutylą i instruktorem plastyki, Waldemarem Godzińskim, rozwijają swoje pasje i prezentują akwarele, obrazy na cyklicznych wystawach w galerii Domu Kultury. **W sekcji rękodzieła artystycznego** z Leokadią Lesisz wyrabiają przeróżne cudęńka, które można oglądać i podziwiać na wystawach, kiermaszach, stoiskach charytatywnych. Od kilku lat prowadzą warsztaty robótek ręcznych z dziećmi niepełnosprawnymi w Szkole Podstawowej w Zwoleniu. Chętni mają możliwość uczenia się języka angielskiego, fotografowania. Odbył się trzykrotnie kurs komputerowy, zajęcia z gimnastyki korekcyjnej, wyjazdy na basen, rajdy nordic walking i rowerowe, joga i tańce w kręgu, oraz liczne wyjazdy na spektakle teatralne, musicale, koncerty, a także wycieczki krajowe i zagranicz-

ne m.in. na Pojezierze Kaszubskie, Podlasie, do Łowicza, Arkadii, Nieborowa, Warszawy, Włocławka, Torunia, Kazimierza nad Wisłą, Ujazdu, Szydłowa, Sandomierza, w Góry Świętokrzyskie, do Wilna, Lwowa, Drezna (www.zutw.pl).

Partnerstwo społeczno-publiczno-gospodarcze w edukacji środowiskowej. Stowarzyszenie "Dziedzictwo i Rozwój"

Lokalna Grupa Działania SDiR jest specyficznym modelowym partnerstwem trójsektorowym: sektora publicznego – samorządy, gospodarczego – przedsiębiorstwa i społecznego – stowarzyszenia, reprezentującego mieszkańców dla rozwoju społeczności obszarów wiejskich. W latach 2005–2006 w ramach Pilotażowego Programu LEADER konkursowy projekt *Partnerstwo mieszkańców wsi z samorządem dla rozwoju obszarów wiejskich gminy Zwoleń* (I schemat) był realizowany przez gminę Zwoleń, Centrum Doradztwa Rolniczego w Radomiu i Stowarzyszenie Oświatowe Sycyna. Po analizie potrzeb społecznych, konsultacjach w Sycynie, Zielonce, Strykowicach, Zakrzówku i Zwoleniu, analizie SWOT opracowano Zintegrowaną strategię rozwoju obszarów wiejskich, którą przyjęło 2 lutego 2006 walne zebranie powołujące również Lokalną Grupę Działania *Stowarzyszenie „Dziedzictwo i Rozwój”* zarejestrowane w KRS 6 kwietnia 2006. Działalność Stowarzyszenia jest oparta na realizacji okresowych lokalnych strategii rozwoju, to jest bardzo szczegółowych programach działania, które powstają wg klasycznych zasad pracy środowiskowej: diagnoza potrzeb społecznych – opracowanie planu działania, komunikacji – monitoringu i ewaluacji przy zapewnieniu przejrzystości procedur, jawności i ciągłych konsultacjach społecznych.

Cele działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich zakładają rozwój przedsiębiorczości, ochronę oraz promocję środowiska naturalnego, krajobrazu i zasobów historyczno-kulturowych, rozwój turystyki oraz popularyzację i rozwój produkcji wyrobów regionalnych. Są zgodnie z celami przekrojowymi Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Przywołam zapisy statutu SDiR: 1) *realizacja lokalnej strategii rozwoju (zwana dalej lsr) opracowana przez lokalną grupę działania*; 2) *wspieranie działań na rzecz realizacji lsr*; 3) *promocja obszarów wiejskich*; 4) *mobilizowanie ludności do aktywnego udziału w procesie zrównoważonego rozwoju*; 5) *upowszechnianie i wymiana informacji o inicjatywach aktywizacji ludności*; 6) *wspieranie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego*; 7) *upowszechnienie sportu i turystyki*; 8) *wspieranie działalności ekologicznej*; 9) *promocja działań partnerskich, współpracy trójsektorowej*; 10) *troska o dziedzictwo kulturowe, w tym lokalne produkty regionalne*; 11) *współpraca z innymi organizacjami krajowymi i zagranicznymi o celach zbieżnych z działalnością statutową stowarzyszenia* (www.ekrs.ms.gov.pl).

Zmieniały się cele, zadania i obszar działania w kolejno realizowanych strategiach: **2005–2006**, gmina Zwoleń, **2007–2008**: 6 gmin: Zwoleń, Policzna, Kazanów, Tczów (powiat zwoleński), Ciepeliów (powiat lipski), Iłża (powiat ra-

domski), **2009–2013**: 11 gmin powiat lipski: Ciepielów, radomski Gózd, Iłża, Jastrzębia, Jedlnia-Letnisko, Pionki – gmina oraz zwoleńskiego: Kazanów, Policzna, Przyłęk, Tczów, Zwoleń, **2014–2020 (2023)**: 11 gmin (przystąpiła gmina Pionki – miasto, a zrezygnowała gmina Iłża). Aktualnie powierzchnia partnerstwa wynosi 1190,00 km² (118 949 ha, tj. 3,34% powierzchni województwa mazowieckiego), na którym mieszka 99 815 osób (tj. 1,87 % ludności województwa mazowieckiego). Stowarzyszenie zrzesza 111 członków w tym: • 29 podmiotów sektora gospodarczego, • 12 podmiotów sektora publicznego, 70 podmiotów sektora społecznego oraz 14 podmiotów zobowiązujących się do współpracy.

Zarząd: Zbigniew Buczma – prezes, wiceprezysi: Henryk Bednarczyk, Bogusława Jaworska, Hanna Pyrka – skarbnik, Grzegorz Stawarz – sekretarz. **Członkowie:** Stanisław Bartosiewicz, Andrzej Chołuj, Irena Grela. **Komisja Rewizyjna:** Włodzimierz Kabus – przewodniczący, Krzysztof Zaborski – zastępca przewodn., Natalia Anna Wieczerzyńska – sekretarz, Ewa Kulińska – członek. **Rada Stowarzyszenia:** Mariusz Borek – przewodniczący, Ciepielów, Arkadiusz Baran – zastępca przewodniczącego, Tczów, Grzegorz Świątek – zastępca przewodniczącego, Zwoleń, Grażyna Rojek – sekretarz, Pionki. **Członkowie:** Aneta Iwańska – Gózd, Marian Karolik – Kazanów, Robert Król – Kazanów, Elżbieta Nowakowska – Zwoleń, Lidia Wierzbicka – Pionki miasto, Wojciech Szmajda – Przyłęk, Paweł Kapusta – Jastrzębia.

Podstawowe cele Lokalnej Strategii Działania 2014–2017: 1. Tworzenie potencjału dla rozwoju lokalnej gospodarki i tworzenie miejsc pracy. 2. Rozwój lokalnych inicjatyw elementem zrównoważonego rozwoju. 3. Wspieranie włączenia społecznego i aktywizacja mieszkańców.

Przedstawię skrócony schemat (rozdziały) opracowania i struktury Lokalnej Strategii Działania:

A. Charakterystyka. Potencjał. Zasady funkcjonowania. Partycypacyjny charakter.

B. Diagnoza – opis obszaru i ludności. 1. UWARUNKOWANIA SPOŁECZNE. Demografia. Poziom aktywności społecznej. Określenie grup defaworyzowanych. 2. UWARUNKOWANIA GOSPODARCZE. Gospodarka obszaru. Opis rynku pracy. Dochody samorządu terytorialnego. Opieka społeczna. Wykształcenie. Spójność geograficzna i administracyjna, przyrodnicza. Spójność historyczno-kulturowa. Spójność gospodarcza. KONSULTACJE.

C. Analiza SWOT. Cele i wskaźniki. Projekty współpracy. Ocena operacji. Ustanawianie kryteriów wyboru.

D. Plan działania. Budżet. Plan Komunikacji. Zintegrowanie. KONSULTACJE.

E. Monitoring i Ewaluacja. Strategiczna ocena oddziaływania na środowisko.

Powstały nowe i wsparto wiele istniejących mikroprzedsiębiorstw, utworzono nowe miejsca pracy, zbudowano boiska sportowe i urządzenia rekreacyjne, remontowano świetlice wiejskie i zabytki kultury, powiększała się przestrzeń społeczna, publiczna dla nowych aktywności środowiska. **LSR 2007–2013:** 148 projektów: małe projekty – 95, różnicowanie działalności (nierolniczej)-11, tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw – 10, odnowa i rozwój wsi – 32. **LSR 2014–2020**, 75 projektów: podejmowanie działalności gospodarczej – 18, rozwijanie działalności gospodarczej – 28, infrastruktura turystyczna, kulturalna i rekreacyjna – 27, zachowanie dziedzictwa lokalnego – 2.

Przykłady projektów integracji i aktywizacji społecznej (**LSR 2007–2020**): Szkolenia lokalnych liderów, zespołu wdrażającego LSR: 275 zadań, 2674 uczestników. Doradztwo: 921 uczestników. Wydarzenia integrujące, aktywizujące promocyjne; 123 zadania, 17248 uczestników. Łącznie: 393 zadania, 20843 uczestników. Wydano 16 tytułów publikacji w nakładzie 28000 egzemplarzy (np.: *Ślady Jana Kochanowskiego, Nad Itzanką i Zwolenką, Śladami Leśmiana, Malczewskiego, Dygasińskiego, Lokalnie, ludowo, kolorowo, O dzban czarnoleskiego miodu*). Stowarzyszenie organizowało cyklicznie znaczące własne przedsięwzięcia kulturalne i rekreacyjne, jak: *Festiwal Produktów Regionalnych, Zwoleński Jarmark Kultury*, koncerty, zawody wędkarskie, *Przygoda w kajaku* – spływy kajakowe, nordic walking. Realizując ww. projekty SDiR współpracowało zwykle w każdym projekcie z wieloma instytucjami i organizacjami społecznymi, łącznie w kraju z ponad 200 partnerami i 15 zagranicznymi (projekty Erasmus). Zaprezentowane projekty rozwoju przedsiębiorczości, integracji i aktywizacji społecznej uznają za nieformalną edukację środowiskową w działaniu kształtującą nowe kompetencje społeczne (tożsamość, zdolność do współpracy, funkcjonowanie społeczne i odpowiedzialność) oraz nowy kapitał społeczny (sieci partnerów projektów, kapitał spajający i pomostowy) Lokalnej Grupy Działania.

Podsumowanie

Przedstawiono analizę nieformalnej edukacji środowiskowej w innowacyjnych projektach integracji i aktywizacji społecznej pięciu stowarzyszeń lokalnych, odkrywając pedagogiczne konteksty pracy środowiskowej w rozwoju kompetencji i kapitału społecznego środowiska wiejskiego jako podstawy zmiany społecznej w budowaniu wspólnoty. W okresie 2000–2020 odnotowujemy znaczny wzrost sieciowego kapitału społecznego stowarzyszeniowego w powiecie zwoleńskim – ziemi Jana Kochanowskiego, powstało 35 (było 2) nowych stowarzyszeń lokalnych. Patronat, dziedzictwo Jana Kochanowskiego ciągle inspirują innowacje społeczne pracy środowiskowej. Praca środowiskowa stowarzyszeń, ich projekty aktywizacji i integracji społecznej są główną formą skutecznej **nieformalnej edukacji środowiskowej** wspomagającej organizowanie i rozwój społeczności lokalnej wokół zadań społeczno-wychowawczych, socjalnych i kulturalnych. Taka nieformalna edukacja środowiskowa w działaniu kształtu-

je nowe kompetencje społeczne środowiska w zakresie: tożsamości miejsca, współpracy i funkcjonowania społecznego oraz odpowiedzialności społecznej. Wzrost kompetencji społecznych środowiska z kolei generuje dodatkowy kapitał społeczny spajający i szczególnie ważny pomostowy włączający zasoby zewnętrzne środowiska lokalnego.

Bibliografia

1. Azoulay A. (ed.), *Inclusion and education: All Meanse All*. Global Education Monitoring Report 2020, UNESCO, Paris 2020.
2. Banasik B., Bednarczyk I., Kupidura T., *Kapitał intelektualny i scenariusze rozwoju gmin*, SO Sycyna 2009.
3. Bąbska B., Rymśa M., *Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej*, CRZL, Warszawa 2014.
4. Bednarczyk H., *Innowacje edukacyjne Stowarzyszenia Oświatowego Sycyna*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2019, nr 4.
5. Bednarczyk H., Koziński J., Jaworska B. (red.), *Ziemia Jana Kochanowskiego. Powiat Zwoleński*, SO Sycyna 2006.
6. Bednarczyk H., Olifirowicz M. (red.), *imienia Jana Kochanowskiego*, SO Sycyna 2005.
7. Bednarczyk H. (red.), *Zwoleń, Kazanów, Policzna, Przytyk, Tczów. Z legendą Jana Kochanowskiego*, SO Sycyna 2019.
8. Brzezinska A., Kaczan R., Rycielski P. *Wykorzystanie metodologii PAR do budowania projektów aktywizacji społeczności lokalnych*, „Polityka Społeczna”, nr specjalny 2011, s. 47–49.
9. Cervinkova H., Gołębiak B.D., *Edukacyjne badania w działaniu*, Scholar, Warszawa 2013.
10. Delors J. (red.), *Edukacja jest w niej ukryty skarb*. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku. UNESCO, SOP, Warszawa 1998.
11. Drucker P.F., *Post Capitalist Socjety*, Harper Busines, New York 1994.
12. *Europa 2020, Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komunikat KE www.mr.gov.pl, 2010.
13. Francesco, *Fratelli Tutti*, www.vatican.va/content/francesco/pl, 2020.
14. Gregorczyk G., *Konektywizm – model uczenia się w epoce cyfrowej*, E-learning dla bibliotek, Warszawa 2012.
15. Kazimierzczak T., Rymśa M. (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. ISP Warszawa 2007.
16. Kuś W., *XX Lat Towarzystwa Miłośników Miasta Zwolenia*, TMMZ, Zwoleń 2001.
17. Malewski M., *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*. DSW, Wrocław 2010.
18. Mandrysz W., *Koncepcja kapitału społecznego i jego znaczenie w pracy ze społecznościami*. Wódz K., Kowalczyk B. (red.), *Organizowanie społeczności. Modele i strategię działania*, WYG International Sp. z o.o., CRZL Warszawa 2014.
19. Martowska K., Matczak A., *Pomiar kompetencji społecznych – prezentacja nowego narzędzia diagnostycznego*, „Psychologia Jakości Życia” 2013, tom 12, nr 1, s. 43–56.
20. Meger Z., *Podstawy e-learningu. Od Shanona do konstruktywizmu*, „E-mentor” 2006, nr 4.
21. Mendel M., *Szkoła odspołeczniania: między odspołecznianiem i uspołecznianiem na nowo. Perspektywa pedagogiki miejsca wspólnego*, „Pedagogika Społeczna” 2019 Nr 1(71), s. 9–27.

22. Pilch T., Lepalczyk I. (red.), *Pedagogika społeczna*, Żak, Warszawa 1995.
23. *Projekt umowy partnerstwa dla realizacji polityki spójności na lata 2021–2027 w Polsce*, MRiPR Warszawa, www.funduszeuropejskie@gov.pl, 2021.
24. Rosiński D., Kompetencje społeczne jednostki – perspektywa profilaktyczna, „Czasopismo Psychologiczne” 2007, tom 13, nr 1, s. 61–70.
25. Rymsha M. (red.), *Praca środowiskowa w Polsce. Tradycja i współczesność*, ISP, Warszawa 2014.
26. Siemens G., *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*, „International Journal of Instructional Technology and Distance Learning” 2005, nr 1.
27. Skrzypczak B., *Jak wspierać aktywność społeczności lokalnych w Warszawie*, CAL, Warszawa 2020.
28. Sławiński S., Chłoń-Domińczak A., Szymczak A., Ziewiec-Skokowska G., *Polska Rama Kwalifikacji. Poradnik użytkownika*, IBE, Warszawa 2018.
29. Sobecki M. (red.), *Pedagogika wobec wyzwań współczesności. Humanistyczny wymiar kapitału ludzkiego*, WSzZiP, Łomża 2010.
30. Sroczyński W., *Pedagogika społeczna czy/a środowiskowa*, „Kultura i edukacja” 2007, nr 2, s. 60–69.
31. Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*. Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
32. Szpunar M., *Konektywizm – (r)ewolucja kształcenia w technologicznym świecie*, „Horyzonty Wychowania” 2015, vol. 14, nr 31, s. 113–124.
33. Winiarski M., *W kręgu pedagogiki społecznej*, SAN, Łódź 2017.

dr hab. Henryk Bednarczyk

prof. UTH, Radom